

II. A VOLGA-, AZ URÁL-VIDÉKI ÉS A NYUGAT-SZIBÉRIAI NÉPEK

A Volga–Káma–Bjelaja-vidék

Ezen a vidéken is különböző néprétegek rakódtak egymásra. Finnugor népek már a Kr. e. III–II. évezredtől éltek itt, iráni törzsek pedig a Kr. e. II. évezredben kerültek kapcsolatba a területtel. Török elemek a Kr. u. 2. századtól érkeztek, legerősebb hullámban Kr. u. 350 körül a hunokkal. Ezután a térségben politikailag és gazdaságilag is a török elem dominált. A mongol korban sok etnikai tömb áthelyeződött, és még nagyobb változás következett a cári Oroszország, majd a Szovjetunió nemzetiségi politikája következtében.¹

Kodály Zoltán kezdeményezésére a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Zene-művészek Szövetsége kiküldetésében 1958 és 1979 között Vikár László és Bereczki Gábor kilenc, egyenként 4–6 hetes népzene gyűjtő úton vett részt az akkori Szovjetunió európai részének keleti szélén. A kezdeti cél a Volga–Káma menti pentaton kvintváltás jelenségének tanulmányozása volt. Eleinte a finnugor cseremiszek, valamint a Csuvas, a Tatár, illetve a Baskír ASZSZK-ban élő finnugor mordvinok és votjákok között dolgoztak. De, akár korábban Bartókot Anatóliában, a gyűjtött anyag őket is a török nyelvű népek felé fordította. Ennek köszönhetjük, hogy kutatásuk a finnugor gyűjtéseken kívül nagy csuvas, tatár és baskír anyagot is eredményezett.

A Vikár–Bereczki-anyagban a Leningrádi Fonogram Archívumból lemásolt anyagok mellett a gyűjtött mordvin, votják, cseremis, csuvas, tatár és baskír dallam hangfelvételei, számos fotó és a gyűjtések részletes jegyzőkönyvei találhatóak. A gyűjtemény rövid, de alapos leírását olvashatjuk a VIKÁR 1986 kötetben, mely rövid népleírásokat, kisebb dallamantológiákat, térképeket és a gyűjtési helyek, valamint a gyűjtött dallamok számának pontos felsorolását is tartalmazza. A VIKÁR–BERECZKI 1971, 1979, 1989, 1999 és a VIKÁR 1993, 1999 kötetekben még részletesebb képet kapunk a gyűjtésről és eredményeiről. A terület népzeneiről korábban is számos kiadvány látott napvilágot más szerzők tollából, a fenti kötetekben ezek felsorolása is megtalálható. Meg kell még említeni Vargyas Lajos kitűnő áttekintését a Volga–Káma-vidék népzenejéről.²

A terület népzeneje nagyon összetett, a diatónia és a pentatónia kis és nagy terjedelmű formáival, különböző irányú dallamépítkezésekkel, a primitív motívumok ismétlésétől

¹ Lásd AGYAGÁSI Klára, A mari nyelv kapcsolatai a vogai török nyelvekkel, in *Párhuzamos történetek*, konferenciakötet, szerk. TÜRK Attila – KLIMA László, Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 2021.

² VARGYAS 2002: 238–323.

a szigorúan szerkesztett négysoros formáig stb. Ezek azonban nem egyenletesen oszlanak el a különböző népek között.

A helyszínt első kézből ismerő Vikár László szerint a finnugor népzeneire jellemző, hogy igen egyszerű elemek ismételtetéséből jönnek létre, ám ezek az egyszerű motívumok kifinomult módon ismétlődnek és variálódnak.³ Északról dél felé a strofák és a dallam-sorok egyre hosszabbodnak és szabályosabbá válnak. A hagyományos finnugor dallamok megmaradnak a pentachord keretein belül, csendes, néha monoton, nem magamutogató előadásban, bár török hatásra itt is előfordul, sőt egy-egy területen akár uralkodó is lehet a pentaton skála és a díszítésekkel teli előadásmód. A finnugor réteget nagyfokú kötetlenség jellemzi, szerény hangkészlettel és a kis motívumok erős variálódásával. Változékony a forma, a sorok hossza, szótagszáma és a hangok intonációja is. Könnyen rögtönöznek, nem érzik fontosnak a strofikus előadás és az egyetlen hangkészlet merev kötöttségeit. Ezzel szemben a terület török népei szívesen énekelnek, számos mutatós, strofikus dallamuk van, melyek hangterjedelme eléri, sőt jóval meg is haladhatja az oktávot. A helyzet természetesen itt sem egyszerű, mert a török népeknek is vannak egyszerűbb dallamstílusai, sőt egyes távolabbi török népek, például az azerik, türkmének vagy a dobrudzsai tatárok, csak ilyeneket énekelnek. Vikár megfigyelései szerint a volga-kámai anyagban keletről nyugatra haladva egyre szabályosabbak a dallamszerkezetek, egészen a cseremisiz-csuvas (kvintváltó) határig. Addig a határig a cseremiszeknél az úgynevezett kisforma, a csuvasoknál pedig a háromsoros szerkezet uralkodik, mintegy átmenetet képezve a kötetlenebb és a szigorúbb szabályok szerint építkező dallamok között.

Mindenesetre a vidék dallamformáinak változatossága mögött sokszor az egyszerűség áll. Ha eltekintünk az ismétlésektől, transzponálásoktól és a kisebb-nagyobb ritmikai és dallambéli változtatásoktól, többnyire csak egy vagy két egyszerű zenei mag, vagy csak egyetlen motívum marad.

Összefoglalva: a Volga-Káma-Bjelaja-vidéken a legrégiesebb stílust a votjákok *do-re-mi* dallamai képviselik, ezek *la*-val kiegészülve a mordvinoknál is nagyobb csoportot alkotnak, és szórványosan előfordulnak a cseremisiz és csuvas népzeneiben is. A zürjének (a votjákok legközelebbi nyelvrokonai, akik azonban távolabb laknak) négyhangú dúr motívumokat ismételtetnek, de előfordulnak dúr és moll penta-, illetve hexachordok is. A dallamok nagy része motívumismétlő formát és ereszkedő, néha domborúan kezdődő dallamvonalat mutat. Hiányzik azonban a pentatónia minden formája. A még távolabb élő, és magas kultúrájú észtek gyűjteményeiben a fejlettebb dúr dallamok száma szintén egyre jelentősebb. A keleti cseremiszeknél sajátos motívumszerkezetű A⁴⁻⁵BAB „kis-kvintváltó” táncdallamstílust és a félhangos ötfokúságot látunk.

Ellentétben a fentiekkel a cseremisiz-csuvas határ mindkét oldalán szinte kizárólagosan nagyívű kvintváltó dallamok élnek. A kazáni tatároknál teraszosan ereszkedő, nem kvintváltó ötfokúságot látunk, zárt négysoros formában. A fokozatos ereszkedésben többfelé itt is megjelenik a kvart-megfelelés, illetve kvint-, szext-, sőt szekundvariációi, ami a cseremiszeknél és a csuvasoknál is kimutatható. Alaposan átvizsgáltam a kvintváltás jelenségét a török népek, a magyarok a mongolok és az evenkik között. A pentaton kvart-kvintváltás nagy tömegben Külső- és Belső-Mongóliában is él, így a Volga-Káma-vidéken élő kvint-

³ VIKÁR 1993: 33–39.

váltó stílus esetében az Aranyhorda alatti vagy utáni mongol hatására gyanakodhatunk. Ezt a feltételezést erősíti, hogy a baskír és tatár *uzun küy* ('hosszú dal') is a mongol népzene felé mutat.

A dallamcsoportok tanúsága szerint megállapítható, hogy a cseremis és a csuvas stílus van egymáshoz a legközelebb, ezekhez csatlakozik távolabbról a magyar. Másik oldalon áll a mongol, a hozzá szorosan csatlakozó evenki és észak-kínai dallamokkal. A két tömb között összeköttetést a *la*-pentaton 8(5)4, 8(5)4 és, igaz, kevésbé dominánsan, a *szo*-pentaton 7(4)b3 kadenciás csoportok dallamai létesítenek.

A következőkben kottapéldákkal szemléltetve áttekintjük a terület népzeneit. A magyar kapcsolatok miatt most nemcsak török nyelvű népekkel, hanem egy-két finnugor csoporttal is foglalkozunk.

Néhány finnugor nép a Volga-Káma területen

Ha manapság egy finnugor néphez látogatunk, először biztosan a szláv hatásra kialakult többszólamú zenével találkozunk, pedig e népzeneiben, hasonlóan a török-mongol vagy éppen a magyar népzenehez, a többszólamúság eredetileg ismeretlen volt. A többszólamú réteg alatt következnek a török dallamok átvételei, végül legalul, sokszor elrejtve, többé-kevésbé elfeledve bújnak meg a legrégebb rétegek néhány motívumból variálódó egyszerű dallamai. Az egyszerűségeken belül azonban motivikus és formai sokszínűség uralkodik. Ráadásul ahány finnugor nép, annyiféle motívumkincs, nagyon más például a három egymás melletti hangon ereszkedő motívum, mint az egymástól kvart-kvint távolságra levő hangokon ugráló. És ami különösen elgondolkodtató lehet azoknak, akik a magyar népzene motivikus rétegeiben finnugor nyomokat keresnek: a magyar motivikus anyag leginkább a gyermekdalokban maradt meg, és a legjellemzőbb, a három hang középső hangja körül mozgó motívumnak egyik finnugor nép zenéjében sem találjuk erősebb jelenlétét. Ugyanakkor a német-germán vagy éppen az anatóliai törökök gyermekdaloknak ez fontos motívuma.

Vizsgáljuk meg kissé közelebről három finnugor nép dallamait.

Mordvinok

A mordvin a negyedik legnagyobb finnugor nép a magyar, a finn és az észt után lélekszámban. Két népcsoportra oszlik: a nagyobb erza csoport keletebbre, a moksák pedig nyugatabbra élnek a Mordvin Köztársaságban (40%), a többi mordvin más népek között szétszórva található. Jellemző, hogy Vikárék gyűjtése idején még másfél millióan voltak,⁴ most létszámuk egymillió körüli, és az egykori Szovjetunió területén élő más finnugor népekhez hasonlóan rohamosan fogyatkoznak, beolvadnak. Többségük nem használja az anyanyelvét. A 14. századtól erős orosz fennhatóság alá kerültek, ennek hatására pogány

⁴ Vikár–Bereczki mordvin gyűjtés: 1968, 1970, 1975 és 1977-ben a Csuvas, a Tatár, illetve a Baskír ASZSZK-ból 157 dallam (VIKÁR 1980).

hitüket pravoszláv hitre cserélték. Ugyanakkor egyes kisebbségi csoportjaik ősi, feltehetőleg archaikus finnugor hagyományt őriznek.

A szláv–török–finnugor rétegződés az ő zenéjükre is jellemző. Szláv eredetű többszólamú dallamaikban a tercpárhuzamok mellett szekund-, kvart- és kvintpárhuzamok is hallhatók, a kíséző szólám lehet a felső vagy az alsó is. A többszólamú pentaton dallamokban nem a függőleges akkordok, hanem a véletlenül összecsengő vízszintes szólamoké a meghatározó szerep. Repertoárjukban találhatóak moll, illetve dúr jellegű penta-, illetve hexachord, sőt kivételesen félhang nélküli pentaton dallamok is.

A mai napig énekelt sirató dallamvonala jellemzően a *do-re-mi* trichordon imbolyog (172a példa). Még jellemzőbb a mordvin repertoárra a *(mi)-re-do-la* trichord-tetrachordon történő fel s alá történő bizonytalan mozgás, ezt látjuk a 172b példa menyasszonyi dalában. Akár 50–70 versszakos történeti énekeiknek minden sora is gyakran a *(szo)-mi-re-do-la* hangoron ereszkedik. Kivételesen előfordul félhangos *szo*-pentaton hangsor is (172c példa). Mindez azt mutatja, hogy a legtöbb volga–káma–vidéki finnugor népzenevel összhangban, a hagyományos mordvin dallamok is jellegzetesen egy vagy legfeljebb két rövid, kis hangterjedelmű motívumra vezethetők vissza.

a)

b)

c)

172. példa. Mordvin dallamok: a) *(szo)-mi-re-do-la* motívum (VIKÁR 1993: mordvin-1), b) *re-do-la* motívum (VIKÁR 1993: mordvin-2), c) félhangos *szo*-pentaton lakodalmi dallam (VIKÁR 1993: mordvin-6)

Votjások

A votjások (udmurtok)⁵ a zürjénekkal együtt a finnugor nyelvcsalád finn-permi ágához tartoznak. Többségük az Udmurt Köztársaságban él, de jelentős csoportjaik találhatók a Baskír és a Tatár Köztársaságban, valamint a kirovi és a permi területen. Fővárosuk Izsevszk. Össznépeségük 750 ezer körüli, körülbelül 70 százalékuk beszéli az udmurt nyelvet.

A 9–10. században halászattal, vadászattal és részben földműveléssel foglalkoztak. Később a Volgai Bolgárország befolyási övezetébe tartoztak, majd annak bukásakor a jelenlegi lakóhelyükre menekültek, déli csoportjaik pedig az Arany Horda, majd a Kazányi Kánság uralma alá kerültek. 1552-től a Moszkvai Nagyfejedelemség részei lettek, majd a 18. századtól az erős orosz betelepüléssel megkezdődött ortodox hitre való tömeges áttérésük. A szovjet időkben itt is végbement az erőszakos kollektivizálás, a faluközösségek felbomlottak. Akárcsak az egykori Szovjetunió sok más kisebbségénél, az anyanyelvi oktatás a 200–800 fős falvak alsó osztályaira korlátozódott (ma is így van), és a hivatalokban, a kulturális életben az orosz nyelv az uralkodó. Mindezek ellenére a votjások ma is szívósan őrzik a nemzeti önállóságukat, éltetik hagyományaik egy részét, sőt ősi hitéletük egyes szertartásait is.

A legegyszerűbb és valószínűleg legrégebbi votják dallamvilágot a három hangon ereszkedő, illetve domb alakú motívumok uralják (a terc intonálása lehet ingadozó). Ez az egyszerű dallamvilág ma is él, és kis hangterjedelmük ellenére a dalokat színessé teszik az 5/7-, 6/7- és 7/7-es ritmusok. A *do-re-mi* trichordon mozgók egy példája egy *do-re-mi mi mi-re / do-do-do do* vázlatú egymagú lakodalmi dal, illetve a *mi-re-do-szo* félhangos tetrachordon mozgó kétsoros „nyári pogány ének”, melyben kétsorossága ellenére jól érződik a motívus felépítés. Egy másik, kevésbé előforduló trichord motívum a *do-re-fa* (= *szo-la-do*).

Történelmük alapján könnyen érthető, hogy a mordvinokhoz hasonlóan, a votják népzenében is erős (pentaton) törökségi és (többszólamú) orosz hatás tapasztalható. A sláv hatással most nem foglalkozom, de törökségi hatásra utal, hogy a tatárok és baskírok között elszórtan élő votjások minden dalának a hangsora *do, szo* vagy *re* végű, félhang nélküli pentaton, és ezeket a dalokat a votjások a szomszéd török népekéhez hasonló gazdag díszítésekkel adják elő.

A pentaton, „tatáros” formák közül egy tavaszi áradáskor énekelt dalt idézek, mely sorai a *szo-mi-re-do* tetratonon mozognak fel s alá (173a példa). A 173b példa háromsoros *szo-pentaton* dallamának a *szo'-mi-re-do*, majd a *mi-re-do-szo* tetratonokon fel-alá hullámozó sorai a mongóliai kazakok jellegzetes sormozgását idézik. Ritkán, félhangos pentaton hangsor is előfordul (173c példa).

⁵ Vikár–Bereczki votják gyűjtés: 1966, 1968, 1970 és 1974-ben a Cseremis, a Tatár és a Baskír ASZSZK-ból 686 dallam (VIKÁR–BERECZKI 1989).

a)

b)

c)

173. példa. Votják dalok: a) *szo'-mi-re-do* tetraton (VIKÁR 1993: votják-5), b) háromsoros *szo*-pentaton dallam hullámzó dallamvonallal (VIKÁR 1993: votják-8), c) félhangos pentaton (VIKÁR 1993: votják-6)

Összefoglalva: a mordvin dallamok többsége tri- vagy tetraton hangszoron mozgó motívus felépítésű, a pentaton hangsor náluk tatár vagy baskír eredetre utal, melyet a jellegzetes, fejlett díszítések is megerősítenek.

Cseremiszek

A mordvinok mellett a cseremiszek (marik) alkotják a volgai finnugorok másik, kb. 670 ezres csoportját. A cseremiszek a Mari Köztársaságban laknak, fővárosuk Joskar-Ola. Korábban délebbre éltek, majd a 7–8. században találkoztak török népekkel, és betagozódtak a Volgai Bolgárországba (700–1236).⁶ A Volgai Bolgárországban több évszázadig érte őket török hatás, mint azt nyelvük bolgár-török jövevényszavainak tömege tanúsítja. 1236-ban a mongolok szétverték a Volgai Bolgárországot, és megszervezték az Arany Hordát. Ettől kezdve a szövetséges státuszú cseremiszeket erős tatár hatás érte. 1552-ben az oroszok elfoglalták a tatár kánság fővárosát, Kazanyt, innen datálható a máig tartó erős orosz hatás.

A többi finnugor néphez képest a cseremiszeknél feltűnően kevés az emberi élet egyes napjaihoz, eseményeihez kapcsolódó ének, és náluk a finnugor népekre amúgy jellemző siratók és epikus dalok sem találhatók meg. Annál elterjedtebbek híres lírai dallamaik, melyek a szomszédos csuvasok és tatárok hatására nagy mértékben eltörökösödtek, szinte mind ötfokú, oktáv vagy nagyobb hangterjedelmű, ereszkedő jellegű és *szo-* (kisebb részben *do-*) pentaton hangsoron mozog. A dallamok alapvetően motivikus felépítésűek, és nagyobb terjedelmű dalokra is az egymágúság, valamint a sorok szótagszámának változékonysága jellemző.

A cseremiszek három nagy csoportjának jellemző dallamai a következők:

1. *Erdei (mezei)* cseremiszek. Ezt a csoportot és zenéjüket is, több alcsoportra oszthatjuk.

A déli határvidéken, ahol főleg tatárokkal (kevésbé csuvasokkal) érintkeznek, nagy terjedelmű reális *szo-pentaton* kvintváltó dalok a jellemzők. Mivel itt a sorok pontosan ismétlődnek, a dallam egyik fele is önálló életre kelhet (174a példa). Ezzel szemben a hegyi cseremiszek kvintváltó dalai *la-* vagy *do-* pentatonok, tonálisak, és a hegyi, valamint az erdei cseremiszek nem ismerik egymás kvintváltó dalait(!).

Az északabbra és keletebbre élő erdei cseremiszek dalai rövidebbek és egyszerűbbek, záróhangjuk *do* vagy *szo*. Négysoros dallamaikra jellemző az A⁵BAB, A⁴BAB úgynevezett kisforma, illetve egy erre emlékeztető ABCB forma, melyben a C sor alacsonyabb, mint az A. Ezeket a dalokat rövid sorok és viszonylag egyszerű motivika jellemzi (174b példa).

A Szernur vidékén jellemző a félhangos(!) *szo-pentaton* (*szo-mi-re-do-ti-szo*) hangsor, melynek 2. foka az alaphangtól nagy tercre helyezkedik el. Itt is gyakori a kisforma, de ezen kívül sok más dalt is énekelnek, melyek jellemzője a *szo-pentatónia*, a rövid sor és a sokféle, de többnyire ereszkedő szerkezet (174c példa).

⁶ Ezt a folyamatot cáfolja Agyagási Klára a *Chuvash Historical Phonetics* című könyve (Wiesbaden, 2019) Appendixében (The Cheremis in the Volga Region, 247–259).

a)

b)

c)

174. példa. Erdei cseremiszt dallamok: a) szó pentatonon reális kvintváltó (VIKÁR 1993: cseremiszt-6), b) A^5BAB vagy A^4BAB kisforma (VIKÁR 1993: cseremiszt-3), c) *szo-ti-do-re-mi-szo* félhangos pentaton északkeleti dallam (VIKÁR 1993: cseremiszt-2)

2. A hegyi cseremiszek (mintegy 100 ezren) délen, a Volgához közel élnek, a csuvasok szomszédságában. Náluk a négy hosszú sorból álló, nagyívű, félhang nélküli *la-* vagy *do-*pentaton hangsorán mozgó, tonális (tehát hangnemen belül maradó) kvintváltó dallamok dominálnak. A jellemző formák $A^8A^5A^4A$, $A^7A^5A^3A$ és A^5A^5AA . Előfordul a két oktáv

hangterjedelem is, ezért nem ritka az oktávttörés, akár sor közben is. Ezek a cseremisiz dalok viszonylag újaknak tűnnek, és török hatásra alakulhattak ki (175. példa).

175. példa. La-pentatonon hegyi cseremisiz dallam (VIKÁR 1993: cseremisiz-8)

3. A köztársaságon kívül, 3-400 kilométerre keletre, baskír területeken élnek a *keleti* (vagy *ufai*) cseremisizek.⁷ Ők a legrégebbi hagyományoknak és életformának a képviselői. Dalaik (és nyelvük) erős kapcsolatot mutat az erdei cseremisiz csoporttal, de zenében sem a kisformát, sem a kvintváltást nem ismerik. Főleg *szo-* és *do-*pentaton dalaik vannak, melyeket néhány motívumból és azok változataiból építkező szerkezet jellemez (176a példa). Vannak nagyobb hangterjedelmű négysoros dalaik 8, 7, 8, 7, illetve a 7, 4, 7, 3 szótagos sorokkal, bár ez utóbbit lehet 7+4, 7+3 szótagú kétsorosként is értékelni (176b példa). Jellemzően azonban szűk (helyenként tetraton) az ambitus, melyben helyenként félhanglépés is szerepelhet.

Összességében elmondható, hogy zenéjük közelebb áll a finnugor népekéhez, mint a déli kvintváltó hagyomány. Ez is arra mutat, hogy az északi és keleti cseremisiz zene a régebbi, a déli-nyugati kvintváltó pedig az újabb fejlemény.

⁷ A kirovi területen élnek még szórvány *malmüzi*, illetve *urzsumi* cseremisizek.

176. példa. Keleti cseremisiz dallamok: a) *szo-pentaton* dal (VIKÁR 1971: 54), b) *do-pentaton* dal (VIKÁR 1971: 7)

Török népek a Volga–Káma–Bjelaja-vidéken

E népek etnogenezise is igen összetett: tartalmaz régi ugor és iráni réteget, valamint számos olyan finnugor népet, melyek a mai napig önálló etnikumként élnek a területen. A finnugor népek az i. e. III–II. évezredben jelentek meg, az irániak pedig az i. e. II. évezredben. A török törzsek az eurázsiai nomádok 2. század körül kezdődő mozgásával érkeztek, ez a volgai hunok 350 körüli ideérkezésével tetőzött. Ettől kezdve a területet a török népek dominálták politikailag és gazdaságilag is. A dzsingiszi időkben nagy etnikus tömbök helyeződtek át, majd a végső formát a cári és később a szovjethatalom alakította ki, számos esetben egyesítve népeket, melyek külön etnikummá válhattak volna.

Csuvasok

A csuvasok többsége, mintegy másfél millió ember a Csuvas Köztársaságban él, kb. 300 ezren pedig ettől keletre.⁸ Fővárosuk Csebokszári. Ez a nép keleti finnugor, bolgár-török és tatár népek keveredéséből alakult ki, és bizonyos értelemben átmenetet képez a Közép-Volga-vidék északi részén élő finnugor és az idáig felnyomuló török népek között. A csuvas a nyugati ótörök ogur csoportba tartozik, ez volt a hivatalos nyelve a 10–13. század hatalmas Volgai Bolgárországnak, melybe a csuvasok ősei is beletartoztak. Később a kazányi tatárok, majd a 16. századtól az oroszok lettek a térség urai. A terület más népeihez hasonlóan többször fellázdak az oroszok ellen, de végül többségük átvette a pravoszláv hitet. A keresztény térítés elől kisebb csoportjaik keletre vándoroltak.

Egyes elméletek szerint az északi csuvasok ősei a volgai bolgárok által beolvasztott finnugor cseremiszek, burtaszok és udmurtok.⁹ Mindenesetre nem fér kétség a volgai bolgárok és a csuvasok közötti nyelvi kapcsolathoz. Agyagási Klára könyvében nyelvi anyagon bizonyítja, hogy a csuvas a volgai bolgár 3. nyelvjárása.¹⁰

⁸ Vikár–Bereczki csuvas gyűjtés: 1964, 1966, 1968, 1970, 1974 és 1975-ben a Csuvas ASZSZK, a Tatár, valamint a Baskír ASZSZK-ból 651 dallam. Lásd VIKÁR–BERECZKI 1979.

⁹ KAHOVSKIJ 2003: 220–231.

¹⁰ AGYAGÁSI 2019: 160–180.

Probléma azonban, hogy a csuvasok között hiányoznak az iszlám hagyományok, ezek ugyanis igen erősek voltak a volgai bolgárok között. Arra sincs adat, hogy a csuvasok valaha is bolgárnak neveztek volna magukat.

Valószínű, hogy a csuvas nép a mongol hódítás utáni időszakban alakult ki. Bolgár és ogur nyelvű, talán nem iszlamiszt elemek vándoroltak a finnugor területre az Arany Horda felbomlása előtt, illetve után, ott keveredtek a helyi népességgel, létrehozva a csuvas népet. Az is lehet, hogy ogur elemek, melyeket még nem érintett meg komolyan a Bolgár Birodalom belső részein uralkodó iszlám, a finnugor világ szélén már valamelyest egységesedtek, és menekülve a mongolok elől, mélyebben nyomultak a finnugor zónába. Egyes szovjet tudósok azt sugallják, hogy a bolgárok menekültek a mongolok elől pogány erdei területekre, ahol az iszlámról áttértek a pogány vallásokra.¹¹ Nem tudjuk, hogy az ogurizáció folyamata mikor ért el kritikus állapotot. Bolgár hatás már a mongolok ideérkezése előtt is folyamatosan érte a finnugor elemeket. A mari nyelv például tele van iszlám terminológiával, amit a volgai bolgár közvetített oda.¹² A csuvasok kialakulása legvalószínűbben a mongol kor zűrzavarának és a népesség-áthelyezésnek a terméke.¹³ A kipcak–tatár hatás akkor érte őket, amikor a Kazányi Kánság alattvalói voltak.

A legjellemzőbb csuvas zenei műfaj a rövid lírai dal, ez a naptári év, illetve az emberi élet eseményeihez kapcsolódik (lakodalom, párválasztás, halál, böjt, tavaszi földáldozat ünnepe stb.). A dalok többsége félhang nélküli *szo-*, *do-*, vagy *la-*pentaton, de a déli és keleti területeken a félhangos pentaton hangsorok használata, illetve a tercingadozás sem ritka. Előadásuk általában tempo giusto (ritka a parlando). Gyakori az ütemváltás, akár soron belül is, például 2/4 és 5/8 vagy 3/4 és 7/8. Vannak egyszerűbb részekre nem bontható sorok (7–11 szótag), rövid utótaggal bővített sorok (7+3, 8+3, 7+4 stb.) és összetettebb formák, melyekben két egyszerű sor kapcsolódik össze. A csuvas népzene sok szál fűzi a cseremiszek és a tatárok népzenehez.

A csuvasok és népzenejük is három csoportba sorolható.

A *virjal* (felső) csuvasok a Csuvas Köztársaság északi harmadában élnek. Ez a terület gazdaságilag a legfejlettebb a környéken, és jellemzően négysoros népzenejük is a legfejlettebb és valószínűleg a legújabb a csuvasok lakta területeken. Jellemzően AABB, ABAB, AABA stb. formájú négysoros ereszkedő dallamokat énekelnek, kevés a három vagy négy eltérő sort tartalmazó dallam. A sorok igen ritkán emelkednek, ahogy ezt a legtöbb török népnél is látjuk. A *virjal* csuvasoknál tonális kvintváltó dallamokkal is találkozunk, ezek jelentős hasonlóságot mutatnak a velük érintkező hegyi cseremiszek reális kvintváltó dallamaival. Ilyen dallamokat bőségesen láthatunk a jelen kötetnek a magyar népzene keleti kapcsolatait taglaló fejezetében. Most csak annyit, hogy ezek a cseremisz–csuvas határon egy 100 km átmérőjű körön belül, valamint egy hosszabb, de keskeny határzónában élnek. Kvartváltó dallamaik a tatár kvartváltókkal mutatnak hasonlóságot.

Az *anatri* (alsó) csuvasok a köztársaság déli területén élnek. Jellemző a félhang nélküli *szo-*, *do-* és *la-*pentaton hangsor, valamint az egyszerű dalforma, leggyakoribb az ABB(v),

¹¹ KUZNYECOV 1976: 49.

¹² AGYAGÁSI 2017.

¹³ KUZNYECOV 1976: 49–52.

AA(v)B háromsoros szerkezet. Nem ritka a félhangos pentaton (*szo-ti-do-re*) hangsor, a tercingadozás és egy vagy két motívum ismétlődése sem (177a példa).

A *keleti csuvasok* tatár, baskír és nyugat-szibériai területeken élnek. Egyszerű, 3-4 hangból álló (például *szo-ti-do-re*) – lásd szernuri cseremiszek) kevés motívumból építkező, egy- vagy kétsoros dallamokat énekelnek, stabil dallamvonallal, de gyakran változó ritmussal (177b példa). Díszítéseik tatár hatásra mutatnak. Itt, a déli csuvasok között és a tatároknál is jellemző az A^kA és a háromsoros forma.

a)

b)

177. példa. Csuvas dallamok: a) déli háromsoros forma (VIKÁR 1993: csuvas-3), b) keleti motivikus dallam (VIKÁR 1993: csuvas-1)

Tatárok és baskírok

A Volga és a Káma folyók találkozásánál fekszik a Tatár Köztársaság (Tatár föld), Kazany fővárossal, mintegy 4 millió kazanyi tatárral és számos kisebbséggel. A tatárok mintegy fele a köztársaságon kívül él, főleg Baskíriában, a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger északi térségében, Szibériában és Kazakisztánban. A tatárok és a baskírok nyelve a kipcsak nyelvcsaládhoz tartozik, és annyira közeli, hogy a két nép könnyen megérti egymást, sőt néha nem is tudják pontosan megmondani, hogy tatárok-e vagy baskírok. Ez nem is csoda, mert régóta élnek egymás mellett, szoros kölcsönhatásban.

A tatárok ősei a Volgai Bolgárországban éltek (660–1238), majd Batu kán vezetésével a mongolok hódoltatták meg őket a 13. században. Az Arany Horda mongol és kipcsak török katonáival keveredve alakult ki a mai tatár népesség, miközben az Arany Hordában egyre nagyobb lett a kipcsak nyelvű törökség szerepe. 1430-ban Kazanyi Kánság néven függetlenedtek. 1552-ben IV. Iván cár seregei elfoglalták fővárosukat, ezzel megkezdődött a pravoszláv hitre térítés a tatárok között, akik az iszlám vallást már 922 körül felvették. Ekkor alakult ki, majd lett gyorsan népszerű náluk és a baskíroknál is egy újabb zenei stílus, az erősen díszített, nagyívű, többnyire szomorú-ézelmes hosszú dalok (*uzun küy*). Csak ki-

sebb részük tért át a keresztény vallásra, ezek a keresztény tatárok az új hit alatt könnyebben őrizhették meg régi szokásaikat és egyszerű dalaikat.¹⁴

A tatárok nagy befolyást gyakoroltak a környező népekre, miközben zenéjük távoli területek pentaton zenéivel is kapcsolatban maradt, ezért vizsgálata megkülönböztetett jelentőséggel bír. A tatár és baskír népek, mielőtt a finnugorok részleges beolvaszásával nemzeti közösségeiket kialakították, Ázsiában éltek, ahonnan magukkal hozták kultúrájuk számos vonását.

A tatároktól keletre fekszik Baskíria a déli Urál nyugati lejtőjén, Európa és Ázsia határán, Ufa fővárossal. A 4 milliónyi baskír a lakosság harmada, a többi orosz, tatár, csuvas, cseremis, votják, mordvin. Őseik már a 9. században itt éltek. (A 14. századra áttértek az iszlám vallásra, de körükben az iszlám kevésbé terjedt el, mint a tatároknál.) A 10–13. században a Volgai Bolgárországhoz tartoztak, a 15. században pedig területük a kazányi kánság tatár, a szibériai kánság, valamint a nogajok között oszlott meg. 1557-re orosz uralom alá kerültek (Rettegett Iván). Noha földrajzi szempontból a baskírok távolabb estek az oroszoktól, mint a tatárok, jobb viszonyt alakítottak ki velük, és gyakran harcoltak mellettük.

A baskírok etnogenezisében ugyanazok az ogur, kipcsak és finnugor elemek vettek részt, mint a szomszéd volgai tatárokéban, de más arányban. A mai baskír nyelvben két fő dialektus van, a déli és a keleti, ezekben megtaláljuk a baskírt a tatártól elválasztó jellegzetességeket. Az északnyugati dialektus sokkal közelebb van a tatárhoz.

A baskíroknak a magyar őstörténet szempontjából kiemelt szerepe van. A *baskort* név már az iszlám földrajzi irodalomban is megjelenik (például *basgirt*, *basdzsird* alakban), Kasgarinál *basgirt*, ami közel áll az ilhánida perzsa alakhoz.¹⁵ A nevet a magyarokra is gyakran használták, például *baszgir* formában. Ligeti feltételezi, hogy a *baszgir* a magyar szó török változata, mely arra a kipcsak népre szállt át, mely elfoglalta a pontuszi sztyeppére vándorló magyarok vezette törzsszövetség helyét.¹⁶ És valóban, a „Magna Hungariába/Baskíriába” utazók még a 13. században is találtak itt magyarul beszélő embereket, vagyis a mongol invázió előestéjén még lehettek itt magyarok.¹⁷ A kazakok és kirgizek *istek/isztek* elnevezést használták a baskírokra, mely az uráli népekre volt használatos. Ugyanakkor egyáltalán nem találtak magyar nyelvi elemeket a baskírban.¹⁸

Kuzejev, nem tagadva a finnugor elemeket, kissé más véleményen van. Szerinte Baskíriába a 7–10. században köztörök(!) nyelveket beszélő nomád elemek áradtak be Dél-Szibériából és Észak-Közép-Ázsiából. Ezek kapcsolatban voltak az ogurokkal, és a 9. század végén – 10. század elején betagozódtak a volgai bolgár államba, beolvaszva egyes finnugor népeket és kiűzve másokat, például a magyarok őseit. A kipcsak nyelv a területen a késő 10. – korai 11. században kezdett terjedni, és ez a kapcsolat a dzsingiszi korszakban tovább erősödött. Kuzejev szerint az etnogenezis a 16. századra fejeződött be, miután

¹⁴ Vikár–Bereczki tatár gyűjtés: 1968, 1970, 1974, 1975 és 1977-ben a Tatár, valamint a Baskír ASZSZK-ból 580 dallam (VIKÁR–BERECZKI 1999). Baskír gyűjtés: 1975, 1977 és 1979-ben a Baskír ASZSZK-ból 634 baskír dallam. A baskír gyűjtés könyv formájában nem jelent meg.

¹⁵ LIGETI 1986: 377–378, 397–399.

¹⁶ Uo., 400.

¹⁷ GYÖRFFY 1986: 61–62.

¹⁸ VÁSÁRY 1985: 201–232.

a baskírok betagozódtak az orosz államba. Ezután még kisebb számban kalmükök, közép-ázsiai szártok, tipter tatárok és miser tatárok olvadtak be közéjük.¹⁹

A fenti két teóriát tulajdonképpen lehet egyesíteni. A magyar szövetség számos (nemcsak ogur) török elemet tartalmazott, ezek között lehettek olyanok is, melyek a baskírok kialakulásában is részt vettek. Nyilvánvaló, hogy Baskíriában a magyar szövetség volt domináns, mielőtt átköltözött a pontuszi (Fekete-tenger melletti) sztyeppékre. Nem tudjuk, hogy a kipszakok ideérkezéséig mennyire maradt ogur a terület. Valószínű az elkipcsakosodás itt is olyanféleképpen történt, mint a volgai bolgár területeken, ezt a tatár és a baskír nyelv erős hasonlósága is alátámasztja. Ugyanakkor a törökből nem származtatható baskír népnév az ugor világ felé mutat, erről Zimonyi István részletesen írt a *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról* című könyvében.²⁰

A baskíroknak nincs igazi nemzeti identitásuk, történetük a mongol megszállás óta főleg a Kazanyi vagy Szibériai Kánság és a Nogaj Unió alattvalóiként folyt. Közöttük és az erősen urbanizálódott tatárok között elsősorban gazdasági különbségek vannak, ebben az értelemben a baskírok mint nép szovjet kreatúra.²¹ Így a tatárokat és a baskírokat végeredményben azonos, de legalábbis potenciálisan közös nemzetet alkotó népeknek lehet tekinteni. A politikai egység létrehozására voltak is törekvések.²²

Tatár és baskír népzene

Számos tatár és a baskír dallamtípus, sőt dallamstílus olyan közel áll egymáshoz, hogy nem lehet szétválasztani őket. Mind a két nép kizárólag félhang nélküli, különböző végű pentaton hangsorokon alapuló dalokat énekel, és számos közös dallamuk van, melyek jól beleillenek a baskír és a tatár hagyományba is. Kedvelik a hosszú dalok (*uzun küy*) kötetlen ritmusú, gazdagon díszített előadását is, mely teret ad a rögtönzésnek. Egy-egy hosszú dalt éneklő férfi hangterjedelme eléri a két oktávot, de, a cseremiszekkel ellentétben itt az átlagos hangterjedelmű énekesek sem folyamodnak oktávtöréshez. Közös énekléseik során azonban többnyire díszítésektől mentes feszes előadású rövid dalokat (*kiszka küy*) énekelnek.

A tatárok és baskírok dalai többnyire négysorosak, és legalább két különböző sort tartalmaznak, a sztichikus forma ugyanolyan ritka, mint a négy különböző sort tartalmazó. Ugyanakkor vannak kétsoros, illetve ritkábban három- vagy ötsoros dalaik is.

Mindkét népnél van egyszerűbb felépítésű, kevésbé díszes régebbi zenei réteg is, de ritka a triton, tetraton hangkészlet. A dalok többnyire pien hangok nélkül félhang nélküli pentaton hangsorokon mozognak, leggyakoribb a *szo-* és *do-*pentaton, mongol kutatók szerint ezek a régebbi hangsorok. Előfordul a félhangos *szo-ti-do-re-mi* pentatónia is.

¹⁹ KUZEJEV 1974: 241–242.

²⁰ ZIMONYI 2005: 53–55.

²¹ BENNINGSEN–WIMBUSH 1986: 247–248.

²² ZENKOVSKY 1967: 165–178.

A tatár és baskír dalokban a sorok általában hasonló hosszúak, és a leggyakoribb szótagszám a 7, 8, 9, 10, valamint ezek variációi. Sok tatár dalban megegyezik az 1. és a 2. sor, sőt a 3. sor is hasonlóan kezdődik ($AAA_k B$ forma). A Vikárék által gyűjtött dalok negyede volt *poco rubato*, a többi feszes ritmusban adták elő (2/4, 4/4, 6/8). Nemcsak az ütemek és a sorok, de a díszítések is mutatnak szabályosságokat.

A tatár és baskír zenei és egyéb hatás alapvető a területen: jellemző, hogy míg a votjákok vagy a csuvasok énekelnek tatár nyelven, a tatárok és baskírok soha nem énekelnek más nép nyelvén. Nem kizárt, hogy a tatárok *mi-re-do* dallamai votják eredetűek, $A^{4-5}BAB$ kisformájukat pedig a cseremiszeztől kölcsönözhatték, bár ezek lehetnek egy régebbi hagyomány részei is.

Vannak különbségek is a tatár és a baskír dalok között. A tatárok nagy ívű dallamai hajlékony, szomszédos pentaton hangokon mozgó, aránylag sima és könnyen énekelhető díszítésekkel zsúfoltak. A dalokban a motívumok arányosan helyezkednek el, és a 4 soroson kívül 3, illetve 5 soros formák is vannak. Kötetlen ritmusú dalaikban is gyakori a motívumok esetleg kissé variált ismétlése, nemritkán kvinttel-kvarttal lejjebb. A teljes dallamra kiterjedő kvintválasz azonban náluk ismeretlen. Ezzel szemben a baskírok amúgy hasonló dallamainak melizmáiban gyakori a nagy ugrás és a díszítések, valamint a szillabikus részek rendszertelenebbül váltogatják egymást. Az eltérésnek az lehet az oka, hogy a tatárok számos néppel keveredtek, míg a baskírok közelebb maradtak például a mongolok énekmódjához. Talán az iszlám hatása miatt szokásokhoz, eseményekhez vagy általában alkalomhoz kötött dallamok a tatároknál kevés van, a baskírok pedig lényegében nem ismernek ilyeneket.

A baskíroknál a hősének (*kubair*) régi, egyszerű stílust képvisel, ahol a *do-re-mi-szo* hangkészlet rendeződik sorokba. Díszítés, nagyobb ugrások nincsenek, a dallam a beszédhez közelálló kis hangközökben mozog (178a példa). E régi réteghez sorolható néhány sirató és lakodalmi búcsúztató is.

A 17. század közepe óta a tatárok és a baskírok is énekelnek történeti énekeket. Ezek a dalok nem a mítoszok világába vezetnek, mint a hősének, hanem a közelmúlt eseményeit mondják el, 7 és 8 szótagos négysoros dallamokon, melyekben az 1–2. illetve a 3–4. sor tartozik össze, és a 2. sor végén zenei félzárlat van. A dallam második fele lehet az első sor transzponált-variált változata vagy új zenei anyag is. Egy sor rendszerint két motívumból áll ($a+a, a+a_v, a+b$). Az előadásmód egyszerű, visszafogott, díszítés nélküli szillabikus, többnyire tempo giusto, néha recitatív előadású (178b példa).

178. példa. Baskír és tatár dalok: a) kubair (VIKÁR 1993: tatár-2), b) történeti ének (VIKÁR 1979: 265-24)

Sok falunak van saját, mérsékelt tempójú, kevéssé díszített, négysoros dallama (*aul küy*). E dallamok két részre oszlanak: második felük az első alatt helyezkedik el, és kvintváltás ugyan nincs, de a többnyire részleges kvart-kvintváltás nem ritka (179. példa). Ezt magyarázhatja az a tény, hogy a régi dallamok többsége a *szo-la-do-re* tetratonból építkezik, ami kvarttal lejjebb (*re-mi-szo-la*) még egyazon pentaton rendszeren belül marad, míg a kvint transzpozícióban a *do* alatti *fa* már kilép a rendszerből.

179. példa. Falusi dal (VIKÁR 1993: tatár-4)

A rövid dalok (*kiszka küy, takmak*) az utóbbi egy-két században, főleg az orosz forradalom után alakultak ki, és terjedtek el az oroszok kolomejka ritmusú tánczenéjének hatására. Ezek ötfokú, négysoros izoritmikus dalok, jellemző rájuk a szillabikus éneklés, a gyorsabb tempó, a nagyobb ugrások nélküli viszonylag sima dallamvonal és a ritmikai egyszerűség. A rövid dalok az oroszok között rendkívül népszerű csasztuskára emlékeztetnek, de hangsoraik, zenei formájuk és motívumaik beleillenek a hagyományos tatár és baskír népzenebe.

A hosszú dal műfaja a keresztény tatároknál teljesen ismeretlen, míg a többi tatár nép (kazányi, mescer, tyiptyar, permszki, asztrahányi) és a baskírok ezt tartják hagyományuk legértékesebb részének. A hosszú dalok az egyének érzéseit, gondolatait fejezik ki, mind-egyiknek van elnevezése, mely egy-egy dallamtípust jelöl meg. A kevés, de széles körben elterjedt hosszú dal a repertoár felszínén él, és erősen variálódik. Lehetséges, hogy terjesztésükben az iszlám iskolák (*medresze*) is szerepet játszottak, ott ugyanis hazafias témák is helyet kaptak. A helyi kutatók szerint ez a dallamforma sem lehet régebbi, mint a *bajet* (17. század közepe), mert a 16. században levált keresztény tatároknál nincs meg. Sokatmondó az is, hogy szövegük a 19. századi költők versei. A baskír kutatók szerint a mai baskír dalok többsége az utóbbi két-három évszázad terméke, de legalábbis az iszlám felvétele utáni korokból származik.

A hosszú dalok a többi baskír és tatár dallamnál hosszabbak és bonyolultabbak, de az összkép beleillik a tipikus tatár-baskír repertoárba. Rendszerint négy, nagyjából egyforma hosszúságú sor alkot egy dallamot, máskor a sorok száma 5-6-7, és van közöttük rövidebb is, hosszabb is. A dallamok első fele magasan kezdődik, majd fokozatosan száll alá. A második dallamfél középtájon kezdődik, majd fellendül, és csak azután éri el a dallam végét. Más török népeknél is látunk hasonló dallamokat, ilyen például BARTÓK 1976: No. 8a anatóliai dala.

180. példa. Hosszú dal (Ujel) (VIKÁR 1979: 261)

A hosszú dalok szövege sokkal egyszerűbb, mint a dallamuk. A díszítések miatt azonban a szöveg nehezen követhető, pedig alig szerepelnek töltő szótagok, ezek inkább a giusto előadású szillabikus táncdalokban hallhatók. A gazdag díszítésbokorból sokszor nem könnyű kihámozni egy-egy főhangot. Összetettsége miatt a hosszú dal szóló éneket igényel. Három díszítéstípust különböztethetünk meg bennük: 1. a *körültró* díszítésekben a főhangot előke és/vagy utóka veszi közre, ezek hangterjedelme többnyire szekund vagy terc, 2. az *összekötő* díszítések hosszabb hangok, illetve szünetek helyett alkalmazott igen tetszetős, akár 10-15-hangnyi melizmák, 3. a *zárlati* díszítés szerepe a kadencia, a befejezés előtti összefoglalás, mely a (pentaton) hangnemet megerősíti, akár meg is határozza. A hosszabb díszítések többsége, vagy csak felfelé, vagy felfelé és lefelé is mozog. A hosszú dalok hangterjedelme 12-14 hang, és egy-egy nagy ívű sor terjedelme lehet egy oktáv is. A dalok alapvetően *szo-*, *do-* (ritkábban *la-* és *re-*) pentaton hangsorokon mozognak, melyekben *pien* hangok is előfordulhatnak.

A 181. példán olyan hosszú dalt látunk, mely *la*-pentaton hangsorával, ereszkedő jelle gével és több dallamfordulatával is régi stílusú magyar dallamokat idéz fel.

♩ = 78 UCSPIL1, 1975. AP 9549 e

zängär külmäğər-nə, aj(ə), zən(ə)-gä-rəm
 zül-lär ala, zül-gä əl-mä-gəz.
 jäs-lək süjgän jä-rəm jat-ka ka-la.
 jäs süj-säğəz, ü-zü-lüp süj-mä-gəz.

181. példa. Hosszú dal (VIKÁR 1999: 244)

A tatár és baskír népzene fontosabb dallamcsoportjai és a magyar népzenei kapcsolatok

A fenti általános összefüggéseken kívül a tatár és baskír népzeneire különösen igaz, hogy lépten-nyomon magyaros hangsorok, motívumok és szerkezetek többé-kevésbé pontos megfelelőit látjuk. Ráadásul, bár határozott kvintváltás nem fordul elő, számtalan dallamban találunk kvart/kvintváltó részleteket. Domináns a félhang nélküli (*la*-, *do*-, *szo*- és *re*-) pentaton hangsoron ereszkedő négysoros dallam, és a legnépesebb csoportok többségének van magyar kapcsolata.

A *la*-pentaton dallamok között a legkönnyebb meggyőző párhuzamokat találni. Ilyen az első soraiban magasan mozgó 7/8(b3)b3 kadenciás dallamcsoport (182c példa), és ehhez csatlakoznak olyan dallamok, melyek a kisforma és az 5(b3)b3 kadenciás dallamok közé esnek, mert második soruk *la*-ra ereszkedik, ahelyett, hogy *do*-n maradna (182b példa). Dallamvonalát tekintve idetartozik a 182a példa és talán a *szo*-pentaton 182d példa is, melynek kadenciái meglehetősen nehezen megállapíthatók. Idetehetünk még két 7(b3)b3/1 kadenciás *do*-pentaton(!) tatár dallamot is (182e–f példa).

a) Musical notation for example a) in G minor, 2/4 time. It features a melodic line with eighth and sixteenth notes, including a triplet of eighth notes in the first measure.

b) Musical notation for example b) in G minor, 2/4 time. It consists of two staves of music. The first staff has a melodic line with eighth notes, and the second staff has a more rhythmic accompaniment with eighth notes.

c) Musical notation for example c) in G minor, 2/4 time. It consists of two staves. The first staff has a simple melodic line with quarter notes, and the second staff has a more complex accompaniment with eighth notes.

d) Musical notation for example d) in G minor, 2/4 time. It consists of two staves. The first staff has a melodic line with eighth notes, and the second staff has a more complex accompaniment with eighth notes.

e) Musical notation for example e) in G minor, 2/4 time. It consists of two staves. The first staff has a melodic line with quarter notes and a triplet of eighth notes. The second staff has a more complex accompaniment with eighth notes.

f) Musical notation for example f) in G minor, 2/4 time. It consists of two staves. The first staff has a melodic line with quarter notes and eighth notes. The second staff has a more complex accompaniment with eighth notes.

182. példa. Magyar dallamokhoz hasonló tatár-baskír dalok: a) Ta5-70, b) Ta5-28, c) T0-27, d) Ta5-114, e) Ta5-II-61, f) Ta5-40

A 7/8(5)x kadenciás *la-* és *re-*pentaton, közkedvelt kvart-kvintváltó tatár-baskír dallamok magyar párjait sem nehéz megtalálni az ereszkedő kvintváltó pentaton dalok között (183a–b–c példa). Az 5(5)x kadenciás, AAA_kB formájú tatár-baskír dallamoknak is népes csoportja van. Hasonló, A⁴⁻⁵A⁴⁻⁵A_kA formájú dallamok más török népzeneben és a magyar népzeneben is előfordulnak. A tatár-baskír népzeneben van kissé hasonló formájú 4(4)1 kadenciás *szo-*pentaton (183d példa) és 5(5)4 kadenciás *do-*pentaton dallam is (183e példa).

A 7/8(5)b3 kadenciasor főképpen *do-*pentaton dalok között fordul elő (183f), ezeknek egy változata a 7(7)x kadenciás *do-*pentaton (183g példa), valamint a 8(8)x kadenciás, AAA_kB, formájú *la-*pentaton dallamcsoport (183h példa) három magasan mozgó sorral, ahol a harmadik sor a 8. fokon marad vagy a 7., 5., b3. vagy a 2. fokok valamelyikére ereszkedik. Számos AABC formájú, sőt kvartváltó jellegű *szo-*pentaton dallamot is találunk (183i példa). Ezekben a csoportokban a dallam néha igen magasra, akár a 11. fokra is felemelkedhet. A tatár-baskír dallamok között igen népszerű egy 10(10)x kadenciás *do-*pentaton dallamcsoport is, melyben a dallamok formája AABC, sőt A⁴B⁵AB vagy A⁵A⁵A³A is lehet. Ez utóbbinak nincs magyar párhuzama.

a)

b)

c)

d)

e)

f)

g)

h)

i)

The image displays five examples of musical notation, labeled e) through i). Each example consists of two staves of music. Examples e) through h) are in 2/4 time and feature a key signature of one flat (B-flat). Example i) is in common time (C) and also has one flat. The notation includes various rhythmic patterns, such as eighth and sixteenth notes, and rests, with some notes beamed together. The examples illustrate different melodic and rhythmic structures characteristic of Tatar and Bashkir folk music.

183. példa. Magyar dallamokhoz hasonló tatár és baskír dalok: a) Ta5-99, b) T0-31, c) Ta5-58, d) Ta5-II-10, e) Ta5-II-56, f) B0-188, g) Bo-193, h) Ta5/II-39, i) TA5-II-8

A kétsoros tatár-baskír dallamokról most csak annyit, hogy szinte mindegyikük *do*-pentaton, egy-két dal kadenciája b3, 4, 5, 11, míg a több dalé 7, 8, illetve 10. A magasabb kadenciák esetén jellemző a diszjunkt felépítés, és a sorok között, legalábbis a sorok fontos részletei közötti kvart-, illetve kvint-párhuzam (184. példa).

184. példa. TA5-II-45

Természetes még számos más dallam van a tatár és baskír népdalreperatóárban, de a fentiek reprezentálják a legnépesebb csoportokat.

Keresztény tatárok

Ellentétben a muzulmán tatárokkal, a külön élő keresztény tatárok nagy számban és tudatosan őrzik a régi szertatások dallamait. Archaikus nyelvjárást beszélnek, és ragaszkodnak pogány szokásaikhoz, de a keresztény ünnepekhez, lakodalomhoz, összejövetelekhez, katonai búcsúztatáshoz stb. is tartoznak dalaik. Énekeik jellemzője a rövid *a*, vagy *a, b* elemekből álló szerkezet és a 3-4 hangból álló hangkészslet: *szo-la-do-(re)*, *la-do-re*, *do-re-mi-(szo)*. A dalok előadása nyugodt, nincs bennük díszítés, érzelmi túlfűtöttség, rögtönzés. Ez tűnik a kazányi tatárok régi dallamstílusának, és összeköttetésbe hozható a déli csuvasok hagyományával is. A baskíroknál nincs ilyen, a régi hagyományokat őrző csoport, de közöttük is él még régi zenei stílus. Idesorolhatók például a népköltészetük legrégebbi műfaját képező hőseénekek.

Miser tatárok

Nevük a finnugor *mescsera* névhez vagy a *magyar/megyer*-hez köthető.²³ Ez a nép a 14–15. században alakult ki, etnogenezisük magában foglal mescser, burtasz, mordvin, bolgár, kipcsak és köztörök elemeket, melyek tatár fennhatóság alatt éltek a vidéken. A miser tatárok szétszórva élnek, sok néppel kerültek kapcsolatba. Ismerik a történelmi énekeket, valamint a (kevésbé díszes) hosszú dal és a rövid dal (*kiszka küy*) műfaját, de kultúrájuk több ponton eltér a kazányi tatárokétól. Például sokat énekelnek a környező népek szokásdallamaiból (lakodalmi dal, menyasszonysíratás). Kedvelik a *la*-pentaton hangsort (185. példa).

²³ Lásd NÉMETH 1972: 293–299 és részletesebben, Volga-vidéki onomasztikai anyag bevonásával VÁSÁRY István 1975.

185. példa. Miser tatár dallam (VIKÁR 1979: 260)

Szibériai tatárok

Legkevésbé a szibériai tatárokat tanulmányozták, ők főként a Kücsüm Kánság népeiből alakultak ki. A *baraba* tatárok csak a 19. században iszlamizálódtak. A *tobol* és *irtisz* tatárok alkotóelemei délebbi tatár törzsek, közép-ázsiai elemek és volgai tatár csoportok. Törzsi öntudatuk alig maradt, identitásuk fő faktora az iszlám.²⁴ Egyes alkotóelemeik visszamehetnek arra a nyugat-szibériai *kimek* egységre, melyből a kipcsakok is származnak. A dzsingiszi időkből nógaj és más elemekkel bővültek, de pontos etnogenezisük nem világos. Annak ellenére, hogy nyelvileg szorosan köthetők a volgai tatárokhoz, eredetük lényeges pontokon eltér tőlük. Kisebb tatár csoportok találhatóak Belorussziában, Litvániában, Lengyelországban is. Az általam átnézett néhány szibériai tatár dal fejlettebb, oktáv vagy nagyobb terjedelmű négyesoros, bennük néha kvart vagy egyéb transzpozíció hallható. Az összkép a kazáni tatárokéhoz hasonló.

²⁴ RADLOFF 1884–1893: 115–121.

9. kép. A szerző Anatóliában, török viseletbe öltözött feleségével gyűjtés közben